

УДК 34.343.2

ВТІЛЕННЯ ПРИНЦИПІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА В ПАМ'ЯТКАХ ПРАВА ДАВНІХ ЧАСІВ

Олена ОЛІЙНИК,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри кримінального права та процесу

Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена дослідженню питань окремих аспектів історичного розвитку законодавства давніх часів про кримінальну відповідальність. Для проведеного дослідження авторкою були використані пам'ятки античних міст Північного Причорномор'я, Боспорського царства, а також Кодекс Феодосія, Тора та інші джерела. Вивчення історичного досвіду щодо прояву та втілення принципів кримінального права в різноманітних пам'ятках, на думку авторки, має важливе значення. Як показує досвід, саме у процесі історичного розвитку всієї сукупності суспільних відносин з'являються певні закономірності, які з часом можна назвати принципами. Це стосується не тільки безпосередньо законодавства й окремих норм, а й взагалі суспільних відносин як таких. Так, серед тогочасних принципів можна назвати: принцип визначеності злочину в законі (принцип законності); принцип караності за вчинення злочину; принцип визначеності покарання у законі; принцип диференціації кримінальних покарань; класовий принцип, відповідно до якого більшою мірою захищалися права більш заможних громадян.

Ключові слова: принципи кримінального права, джерела права, злочин, кодифікація.

THE IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLES OF CRIMINAL LAW IN THE MONUMENTS OF THE RIGHTS

Olena OLIIYNYK,

Ph.D. in Law, Associate Professor of the Department of Criminal Law
of National Economic University named after Vadim Hetman

SUMMARY

The article is devoted to the study of issues of certain aspects of the historical development of the legislation of ancient times on criminal liability. For the study, the author used the monuments of ancient cities of the Northern Black Sea, the Bosphorus kingdom, as well as the Code of Theodosius, Torah, etc. According to the author, the study of historical experience of manifestation and implementation of the principles of criminal law is important. As experience shows, it is precisely in the course of the historical development of a whole set of social relations that certain patterns emerge, which can be called principles over time. This applies not only to legislation and individual norms, but also to social relations in general. Thus, among the principles of that time are: the principle of certainty of the crime in law; the principle of punishment for committing a crime; principle of certainty of punishment in law; the principle of differentiation of criminal penalties; a class principle according to which the rights of more affluent citizens were more protected.

Key words: principles of criminal law, sources of law, crime, codification.

Постановка проблеми. На наше переконання, вивчення історичного досвіду щодо прояву та втілення принципів кримінального права має важливе значення, адже саме у процесі історичного розвитку всієї сукупності суспільних відносин з'являються певні закономірності, які з часом можна назвати принципами. Такі положення можуть стосуватися як всієї сукупності суспільних відносин, так і окремих її аспектів. Також зазначимо, що активний розвиток політичних, економічних відносин тощо стосується не тільки безпосередньо законодавства й окремих його норм, а і взагалі суспільних відносин як таких. Так, наприклад, сьогодні у світі відбуваються суттєві соціально-політичні й економічні зміни. Вони здійснюють відповідний вплив, в т. ч. й на розвиток кримінального законодавства. Це насамперед стосується сфери міжнародно-правових відносин і правових позицій міжнародних судів, які можуть вплинути на подальший розвиток національного кримінального законодавства будь-якої держави.

Дослідження історичного аспекту виникнення, існування та розвитку основоположних начал кримінального права давніх часів грає важливу роль й у визначенні напрямів розвитку сучасного законодавства про кримінальну відповідальність.

Актуальність теми дослідження полягає в тому, що сучасні науковці не приділяли достатньої уваги вивченню окремих аспектів історичного розвитку законодавства давніх часів про кримінальну відповідальність, а також на достатньому рівні не досліджували вплив останніх на існування та подальший розвиток цієї галузі суспільних відносин у розрізі сучасності.

Стан дослідження. Відразу зазначимо, що свої роботи питанням вивчення природи окремих принципів кримінального права присвячували такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як: П.С. Берзін, В.О. Гацелюк, І.М. Гнатів, О.П. Горох, О.О. Дудоров, Ю.Л. Дятлова, М.А. Залигіна, С.Г. Келіна, В.Н. Кудрявцев, М.А. Малигіна, М.В. Мазур, В.В. Мальцев, В.О. Навроцький, А.Е. Скакун, Л.Ю. Тимофеева, В.І. Тютюгін, В.Д. Філімонов, Д.Ю. Фісенко, Є.Є. Чередніченко, К.В. Шундигов та багато інших.

Водночас вказані автори не досліджували поставлене нами питання системно та ґрунтовно. Переважно згадані науковці вивчали природу й основні ознаки загальноправових принципів кримінального права. Частково питання вивчення історичного аспекту виникнення та реалізації принципів кримінального права торкався у своїх роботах П.С. Берзін.

Метою та завданням статті є дослідження історичних джерел, у яких відображені основоположні начала (принципи) кримінального права, виокремлення їх ознак і з'ясування їх характеристики та способів закріплення у тогочасних джерелах. Адже, незважаючи на те, що самого визначення принципів у тогочасному законодавстві не існувало, окремі норми (положення) давніх історичних пам'яток сміливо можна віднести до галузі кримінального права в сучасному розумінні. Вони будувалися за певними правилами, мали сферу своєї дії. Саме для цього необхідно дослідити прояв таких положень, які мали властивості основоположних начал. Це дасть можливість визначити спрямованість розвитку законодавства про кримінальну відповідальність у майбутньому.

Виклад основного матеріалу. Своє дослідження ми вважаємо за необхідне почати з появи та функціонування античних міст Північного Причорномор'я. Останні були рабовласницькими полісами. Серед вільних мешканців міст-держав виділялися судновласники, купці, господарі ремісницьких майстерень, землеволодільці, лихварі тощо. Чимало було і простих вільних жителів-землеробів, ремісників, дрібних торговців. Серед вільних громадян повноправними були лише чоловіки. Вони мали політичні права, у т. ч. могли займати посади в державних органах. Раби, які не мали в містах-полісах жодних прав, працювали у ремісницьких майстернях, у домашньому господарстві, нерідко у сільськогосподарському виробництві. Основними джерелами рабства були полон, купівля, народження від рабині.

Так, основними джерелами права в містах-державах були декрети і постанови народних зборів і Ради міста, розпорядження колегій посадовців, місцеві звичаї.

Під злочином в античних містах-державах Північного Причорномор'я розуміли діяння, котрі завдавали шкоди державі, громаді, конкретній особі. Суб'єктами злочину вважалися лише вільні громадяни. Раби могли скоїти злочинні діяння, але за них ніс матеріальну відповідальність їхній господар. Найтяжчими були державні злочини: зрада, змова, спроба ліквідації демократичного устрою міста-держави, розголошення державної таємниці. Злочинами вважалися хабарництво, контрабанда. Відомі злочини проти правосуддя. Серед злочинів проти особи розрізнялися вбивство, заподіяння тілесних ушкоджень, образа.

Серед майнових злочинів виділялися крадіжка майна, пошкодження і знищення чужого майна. Відомі містам-державам були злочини проти релігії, а також проти сім'ї та моральності.

За вчинені злочини передбачалися покарання залежно від виду і тяжкості злочинів. Відомі такі покарання, як смертна кара, штрафи, конфіскація майна затриманого, вигнання з міста, позбавлення деяких громадських прав. Процес у містах-державах був обвинувально-змагальним, тобто розпочинався і здійснювався за ініціативою зацікавлених осіб.

У V ст. до н. е. виникла велика держава – Боспорське царство. Спочатку до нього ввійшли деякі грецькі держави-поліси, розташовані по обидва боки протоки Боспора Кімерійського (Керченської протоки). Крім таких великих міст, як Пантікапей і Фангорія, до Боспорського царства входило ще понад двадцять міст. Столицею держави став Пантікапей (сучасна Керч).

Злочинами тут вважалися повстання, змова проти влади царя, інші тяжкі злочини проти держави. Також визначалися злочини проти особи (вбивство, нанесення тілесних ушкоджень, образа), а також проти власності (крадіжка, пошкодження, знищення майна).

Якщо до джерел права, що діяло у Боспорському царстві, відносити право міст-полісів, то можна стверджувати, що застосовувалися такі покарання, як смертна кара,

штрафи, конфіскація майна. Судовий процес був обвинувально-змагальним.

Особливе місце належить Кодексу Феодосія (438 р.), що був першим офіційним кодифікованим актом римського права і становив збірку систематизованих та узгоджених імператорських конституцій. Саме Кодекс Феодосія став основним джерелом принципів і юридичних норм, що визначили характер права. Кодекс Феодосія – це пам'ятник права доби пізньої Античності, складений у правління Феодосія II Молодшого (408–450) – імператора Східної Римської імперії [1, с. 290].

Творці Кодексу Феодосія не прагнули вирішувати юридичних контроверз, не позначили основних принципів розвитку права, не організували зібраний матеріал у систему, не підсумовували найбільш важливі юридичні джерела в єдиний документ, який отримав би вищий авторитет ключового розділу права. Водночас Кодекс Феодосія, де було зібрано всі імператорські укази (едикти), починаючи від Костянтина Великого аж до появи *Corpus Iuris Justiniana*, цілком слушно можна вважати найважливішою спробою кодифікації права. З його появою законодавство імперії отримало тривкі підвалини, усуваючи будь-які сумніви щодо сутності права, які виникали через брак урядового збірника законів. Створювалися умови для певних соціально-правових змін, насамперед для відступу від класичних зразків самого римського права [1, с. 290].

Кодифікація Феодосія знаменувала собою той момент, коли почав зміщуватися акцент у розвитку римського права з його орієнтованості на громадянське суспільство на суспільство з жорсткими станово-юридичними перепонами. Внаслідок кодифікації вийшло 16 книг, не всі з яких збереглися у повному обсязі. У Кодексі зустрічаються закони, які взаємовиключають один одного. Так, наприклад, конституція Валентиніана II (XVI, 1, 4–386) надає свободу аріанам, а поруч у тій же книзі, але іншому титулі (XVI, 5, 6–381; 11–383; 12–383) поміщені закони, що забороняли такі збори. Тут, мабуть, діяв сформульований Модестиним принцип, відповідно до якого більш ранній закон скасовувався виданим пізніше. Законодавча збірка Феодосія підбиває підсумок того, що нова релігія зробила у сфері права, які зміни вона внесла в юридичні відносини.

За царювання святого Юстиніана I Великого ним же була ініційована масштабна юридична реформа. Перед візантійським урядом у VI ст. стояла дилема: застосовувати на практиці застаріле законодавство було вкрай важко, виробити нові закони, назавжди попрославшись з овіяним величчю древніх традицій римським правом, – неможливо. Залишався лише середній шлях, шлях компромісу, єдино можливий у складній соціально-політичній обстановці VI ст. – кодифікація римського права з урахуванням змін, що відбулися в житті. Кодекс Юстиніана охоплює широке коло правових питань. Значне місце в ньому займає приватне право (кн. 2–8), дещо менше – адміністративне (кн. 10–12) і кримінальне (кн. 7–9) [2].

Ці книги містили титули 18 «Про дезертирів та осіб, що їх приховують», в IX книзі містились норми про заборону під загрозою покарання обвинувачення рабом свого господаря, особою, яку відпустили, свого патрона (титул 6), а також норми про «фальшиву монету» (титул 21), вимагання (титул 27), приховування розбійників або осіб, що обвинувачуються в інших злочинах (титул 29), власність осіб, до яких застосовувалося покарання (титул 42), тощо.

Юридичні твори, а також 154 імператорських указів (новел), які побачили світ у період з 534 р. до смерті Юстиніана, складають «*Corpus Juris Civilis*» – Зібрання цивільного права, що лягло в основу всього візантійського та західноєвропейського середньовічного права і є цінним історичним джерелом. Після закінчення діяльності зга-

даних комісій Юстиніан офіційно заборонив всю законотворючу та критичну діяльність юристів. Дозволялися лише переклади «Корпусу» іншими мовами (переважно грецькою) й укладання коротких витягів звідти. Коментувати і тлумачити закони було заборонено.

У своїх Новелах Юстиніан насамперед надавав силу закону тим реальним змінам у праві, які безпосередньо походили з післяреформеної судової практики. Заборонивши категорично що-небудь коментувати і, тим більше, змінювати у своєму «*Corpus juris civilis*», Юстиніан залишив за собою право усувати виявлені в новому законодавстві суперечності, пояснюючи незрозумілі нормативи (Конституція «Ганта»).

Однією із найбільших східноєвропейських держав в IX–X ст. був Хазарський каганат. Державною релігією Хазарії фактично став іудаїзм, який мав власну високо-розвинену релігійно-правову традицію. Остання базувалася на закріпленій давньоєврейською писемністю Торі як законі, даному Богом Яхве своєму обраному народові у формі укладеного через Мойсея і скріпленого кров'ю жертвовної тварини договору. Юдеї не визнавали право відмінним від релігії [3].

Тора містила лише найсуттєвіші нормативні приписи. Тому першим за практичним значенням єврейським юридичним джерелом визнавався мидраш – тобто пояснення сенсу і задуму вірша. Це були письмена на основі дослідження його змісту, інтерпретація законів Письма. Мудреці, які жили за часів складання Талмуда і раніше, мали особливе право переосмислювати деякі постанови, слідуючи не букві, а духу Торі. Великі повноваження в галузі законодавства, виконавчої та судової влади мав цар, якому дозволялося в деяких питаннях законодавства і судової практики виходити за встановлені рамки.

Письмове вчення дало легітиміацію і іншим джерелам права. Воно надало правозастосувачам повноваження для вирішення питань, на які Тора не містила відповідей. Тому юридичні рішення могли ґрунтуватися на таких джерелах, як традиція, яку одна людина сприймала з вуст іншої («Каббала»), і звичай (насамперед щодо того чи іншого порядку, процедури), а також «розуміння» (тобто логіка мудреців Галах) і «Справа», під якою мається на увазі судові рішення і певний образ дій знавця Галах у конкретній ситуації.

Кодекс Феодосія містив доволі розвинену систему норм кримінально-правового характеру. Частина з них була формально визначена в самому Писанні. Інші витікали з нормативних джерел.

Кримінально-правові положення юдейського права базувалися на визнанні гріхом порушення «закону» (розпорядження, що міститься у скріпленому кров'ю договорі єврейського народу з Яхве). Покаранням за гріх служила смерть. Діяння, що не порушують «закону», не тягли за собою відповідальності.

Найбільш серйозними визнавалися порушення «Десяти заповідей», перші три з яких забороняли людям мати інших богів, крім Яхве, служити і поклонятися чужим богам і робити будь-які зображення Яхве. У четвертій заповіді була зафіксовано культова вимога про дотримання суботи. П'ята вимагала поважати батьків, шоста забороняла вбивати родичів. В інших заповідях містилися вимоги «не кради», «не бажай дому ближнього твого», «не бажай жінки ближнього свого» і т. п.

Отримати прощення за порушення божих заповідей можна було за допомогою жертвоприношень. Закон вимагав суворого дотримання порядку жертвоприношень. Жертва приносилася тільки за гріхи, вчинені випадково – помилково або через незнання. Умисне порушення заповіді тягло покарання смертю.

У кодексі єврейського філософа Маймоніда зазначається, що помста за навмисне вбивство «за традицією <...> означає страту за допомогою меча». Водночас старозавітний вираз «Око за око», на думку талмудистів, необхідно розуміти не як фактичний таліон, а як обов'язок грошово винагороджувати потерпілого, пропорційно важливості та цінності заподіяної йому шкоди. Поряд зі смертною карою і викупом застосовувалися тілесні покарання (катування) та поміщення до в'язниці.

До караних смертю злочинів релігійного (у вузькому сенсі) характеру належали ідолопоклонство, чари, богохульство, проголошення імені Божого, клятвoporухення, порушення святині, суботи та інших свят, зневага до релігійних обрядів.

До злочинів проти державної влади відносили образу представників влади, злочини проти царя і повстання (заколот). Тора під загрозою кримінального покарання забороняла також злословити (ображати й обмовляти) суддів та інших представників влади.

Кримінальному ж праву Хазарії були відомі закони про ввійскові злочини, про які не могли не знати використовувані хазарською владою руські воїни. Невиконання бойового завдання, втеча від противника каралися смертю. Виняток за наявності пом'якшувальних обставин робився тільки для ватажка і його заступника, які були представниками правлячої верхівки Хазарії. Але підлягало конфіскації їх майно, дружини і діти, яких у них на очах цар роздаровував своїм наблизим [3].

Нормативно-правові акти русько-візантійських відносин (договори 907, 911, 944–945, 977 рр.), включені у «Повість минулих літ», містили й положення кримінально-правового змісту, як от у мирному договорі 907 р., укладеному київським князем Олегом і візантійським імператором Левом VI, містилися норми, які передбачали відповідальність за невиконання обов'язку сплатувати данину. Згаданий договір містив як заборонувальні кримінально-правові норми, так і дозвільні. Договір 911 р., укладений після четвертого походу київського князя на Царгород, окрім іншого, містив положення про загальні засади застосування відповідного покарання за вчинені злочини, розрізняв стадії вчинення крадіжки, регламентував порядок викупу та повернення особи (русича чи грека), яка насильно утримувалася у полоні, до її країни, а також була прописана відповідальність за окремі види злочинів. Серед видів злочинів в договорі 911 р. згадувалися: вбивство, нанесення ударів мечем чи будь-яким іншим зняряддям, крадіжка, грабїж тощо. За згаданим договором вбивство зазвичай каралося смертю й покарання не залежало від того, хто вчинив злочин: грек чи русич. Окрім цього, в договорі передбачалася і майнова компенсація за вчинення вбивства, яка призначалася сім'ї загиблого, його дружині та дітям.

У разі нанесення тілесних ушкоджень (ударів мечем чи будь-яким іншим зняряддям) винний повинен був сплатити штраф у визначеному договором розмірі. За відсутності у нього такої суми винний мав віддати свій одяг, а якщо й цього не вистачало, то залишок суми йому пробачали.

Відповідальність за крадіжку залежала й від суб'єкта, який вчиняє злочин (русич, християнин), так і від стадії її вчинення. Якщо винного застали під час намагання вчинити крадіжку, останній повинен був все повернути постраждалому, якщо ж крадій добровільно здався сам, він повинен був компенсувати все у потрійному розмірі. Те саме покарання повинен був нести і грабїжник, який заволодівав майном потерпілого за допомогою насильства.

Мирний договір 944–945 рр. містив аналогічні договорам 907 та 911 рр. положення. Окрім того, ним регламентувався обов'язок греків дотримуватися передачі на

користь руських купців «місячного», а також передбачали відповідальність за невиконання такого обов'язку чи за порушення нагляду за особами та кораблями, які перебувають на грецькій території без спеціального документа («грамоти»), визначався порядок видачі руських і грецьких челядників, які втекли, а також встановлювалася відповідальність за деякі види злочинів.

Так, діяння у вигляді опору застосування нагляду над особами, які перетинали кордон і повинні бути мати на це відповідний дозвіл («грамоту»), каралося смертю. За повернення полонених повинні були сплачуватися кошти у сумі від 5 до 10 златників.

Також цим договором встановлювалася заборона застосування покарання руською владою до греків, які визнавалися «царськими підданими» та вчиняли будь-які злочини. Такі особи передавалися грекам, і до них застосовувалися грецькі закони. Також цим документом передбачалася відповідальність за заволодіння русичем чи греком, крадіжку, заволодіння знайденим чужим майном, вбивство, заподіяння тілесних ушкоджень.

Покарання за крадіжку передбачало не лише повернення викраденого, але й сплату його вартості, а якщо потерпілий був із «царських людей», то відповідальність пов'язувалася з подвійною сплатою за викрадене. Тілесні ушкодження повинні були компенсуватися сплатою винним грошового штрафу. У разі недостатності коштів, винний повинен був зняти й віддати свій одяг, якщо й цього не вистачало, то решта суми йому пробачалася.

Договором 971 р., укладеним між князем Святославом Игоревичем та імператором Іоаном I Цимиським, окрім вищезгаданих положень, передбачалася відповідальність за невиконання греками обов'язку сплачувати руському князю данину.

Висновки. Таким чином, дослідження історичного аспекту розвитку законодавства про кримінальну відповідальність показало, що переважна більшість розглянутих нами положень, які претендують на звання основоположних начал, мала стабільний характер. Ці положення можна з впевненістю назвати принципами кримінального права. Окремі з них мали релігійний характер. Серед таких принципів можна назвати: принцип визначеності злочину в законі (принцип законності); принцип караності за вчинення злочину; принцип визначеності покарання у законі; принцип диференціації кримінальних покарань; класовий

принцип, відповідно до якого більшою мірою захищалися права більш заможних громадян. І саме згадані принципи були покладені в основу подальшого розвитку розглядуваної сфери суспільних відносин, адже і сьогодні серед принципів кримінального права можна знайти положення, які сформувалися ще за давніх часів. Серед таких: принцип законності, відповідно до якого злочином визнаються лише ті діяння, які зазначені в законі; принцип диференціації кримінальних покарань тощо.

Ми переконані, що вивчення історичного аспекту розвитку законодавства про кримінальну відповідальність сприятиме подальшому успішному розвитку сучасного законодавства про кримінальну відповідальність. На законодавця покладається лише обов'язок чітко формулювати задані таким розвитком правила поведінки.

Список використаної літератури:

1. Попсуєнко Л.О. Значення Кодексу Феодосія для канонічного права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2005. № 3. С. 289–291. URL: <http://www.apdp.in.ua/v25/67.pdf>.
2. Юридична реформа св. Імператора Юстиніана і Великого 527–565. URL: <http://cerkva.vn.ua/index.php/biblioteka/statti/635-yurydychna-reforma-sv-imperatora-yustyniana-ivelykoho-527-565>.
3. Сшакова Д.В. Взгляды Соловьева В.С. на взаимоотношения церкви, печати, государства в контексте современной полемики о мере присутствия религии в общественном пространстве. *Известия Регионального финансово-экономического института*. 2013 № 1 (1). URL: <http://ipp.kursksu.ru/pdf/003-008.pdf>

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Олійник Олена Сергіївна – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального права та процесу Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Oliinyk Olena Serhyivna – Ph.D. in Law, Associate Professor of the Department of Criminal Law of National Economic University named after Vadim Hetman

lenaoleynyk2011@ukr.net